

Στίβεν Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*,
Γκοβόστης, 2010, 511 σελ.

Δεν είναι μόνο η σκόνη του χρόνου που καθιστά την ιστορία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης μια ασχολία προσφιλή μόνο στους σχολαστικούς μελετητές του ελληνικού Μεσαίωνα. Είναι κι ένα παχύ πέπλο ιστορικής διαστρέβλωσης που έριξε η κεφαλή της ανατολικής εκκλησίας τα χρόνια μετά την Απελευθέρωση, το οποίο έκλεισε τη σχετική συζήτηση αφήνοντας μόνο κοινοτοπίες και μύθους. Κάτω από το στρώμα αυτό όμως υπάρχει μια αφώτιστη ακόμη ιστορία, που δείχνει το διαχρονικό ρόλο των θρησκειών στην ιστορία των λαών. Ο σεφ Στίβεν Ράνσιμαν, που στον μακρό βίο του (πέθανε το 2000 σε ηλικία 97 ετών) απέσπασε τον τίτλο του επίτιμου διδάκτορα από τα μεγαλύτερα πανεπιστήμια του κόσμου, όπως της Οξφόρδης και του Κέμπριτζ, είναι ένας από τους κορυφαίους βυζαντινολόγους της εποχής μας. Και σίγουρα δεν μπορεί να κατηγορηθεί για ιδεολογικές προκαταλήψεις ή πολιτικές σκοπιμότητες. Για το λόγο αυτόν, η εργασία του για το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης κατά τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, από την εποχή δηλαδή της Άλωσης μέχρι την Επανάσταση του 1821, που εκδόθηκε πρώτη φορά το 1968 και κυκλοφόρησε πρόσφατα και στα ελληνικά από τις εκδόσεις Γκοβόστη με τίτλο *Η Μεγάλη Εκκλησία εν*

αιχμαλωσία, συνιστά έργο αναφοράς που θα συζητηθεί.

Το κύρος του συγγραφέα ανάμεσα στους εκκλησιαστικούς κύκλους είναι αδιαμφισβήτητο. Η μελέτη που καθιέρωσε τον Ράνσιμαν στους κλασικούς μελετητές του Μεσαίωνα και του χάρισε τις πρώτες θέσεις στις βιβλιογραφίες των συγγραφέων με αναφορά στην ορθοδοξία και όχι μόνο, είναι η τρίτομη *Ιστορία των σταυροφοριών* (που επίσης κυκλοφορεί από τις εκδόσεις Γκοβόστη). Εκεί βέβαια ο λόγος γινόταν για τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, τον μεγάλο και διαχρονικό ανταγωνιστή των πατριαρχείων της Ανατολής από το 1054, όταν ο Πάπας Λέων Θ΄ και ο Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης Μιχαήλ Α΄ Κηρουλάριος αντάλλαξαν αμοιβαία αναθέματα ξεκινώντας το Σχίσμα. Η διεισδυτική ματιά του Ράνσιμαν στις σταυροφορίες έγινε αυτόματα ευπρόσδεκτη από εκείνους που χαρακτήριζαν και ακόμη ονομάζουν τον Πάπα «αιρεσιάρχη». Τι γίνεται όμως όταν ο ερευνητικός φακός του μεγάλου βυζαντινολόγου εστιάζει στα «καθ' ημάς»;

Το βιβλίο για τη *Μεγάλη Εκκλησία*, όπως αποκαλούνταν τότε το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, ανατρέπει εκ βάθρων τα στερεότυπα για την υποτιθέμενη θετική συμβολή του Πατριαρχείου και της Εκκλησίας γενικότερα κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ειδικά στους τομείς που η εγχώ-

ρια εκκλησιαστική γραμματεία και ρητορική υπογραμμίζουν την προσφορά του Πατριαρχείου, δηλαδή τη συμβολή στην απελευθέρωση και στην εκπαίδευση του Γένους, η νηφάλια και μεθοδική γραφίδα του Ράνσιμαν αποκαλύπτει το μέγεθος της ιστορικής απάτης.

Η διοίκηση στα χρόνια των Οθωμανών δεν ήταν συγκεντρωτική. Αντιθέτως, οι λαοί της Βίβλου, όπως οι χριστιανοί, χωρίζονταν σε θρησκευτικές ομάδες, τα λεγόμενα millet (μιλέτ, μιλέτια), καθένα από τα οποία «τύγγανε μεταχείρισης ως αυτόνομη διοικητική μονάδα και αυτοδιοικούνταν με δικούς του νόμους για όλα τα ζητήματα τα οποία δεν αφορούσαν το ισλαμικό κράτος» (σελ. 102). Άλλωστε στο οθωμανικό κράτος υπήρχε πλήρης θρησκευτική ελευθερία, ενώ τα εκκλησιαστικά οικοδομήματα και η εκκλησιαστική οργάνωση παρέμεναν άθικτα (σελ. 105). Η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης την Τρίτη 29 Μαΐου 1453 υπήρξε μια καταλυτική στιγμή στο ρου της ιστορίας για όλους τους λαούς της εποχής και της ευρύτερης περιοχής, ωστόσο το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης βγήκε ενδυναμωμένο. «Από τη στενή έννοια του εκκλησιαστικού ελέγχου και της πειθαρχίας, το Πατριαρχείο κέρδισε από την άλωση της Κωνσταντινούπολης, επειδή το μέγιστο μέρος της επικρατείας του επανενώθηκε υπό μία κρατική εξουσία» (σελ. 198), κι ας ήταν οθωμανική, γράφει ο Ράνσιμαν.

Για την οργάνωση του ελληνικού μιλετιού εργάστηκε με ζήλο ο σουλτάνος Μωάμεθ Β΄, γνωστός και ως Πορθητής (της Πόλης και της Βυζαντινής Αυτο-

κρατορίας). Πρώτη του προτεραιότητα ήταν ο ορισμός ηγέτη του ελληνικού μιλετιού, που δεν ήταν άλλος από τον Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης. Ο πρώτος λοιπόν πατριάρχης στη μετά την Άλωση εποχή, ο Γεώργιος Σχολάριος, που έμεινε στην ιστορία με το μοναστικό του όνομα, Γεννάδιος, στέφθηκε από το σουλτάνο τον Ιανουάριο του 1454. Έχει μάλιστα παραδοθεί και η ενγή του σουλτάνου Μωάμεθ: «Είσαι ο πατριάρχης, να έχεις καλή τύχη και να είσαι βέβαιος για τη φιλία μας και τη διατήρηση όλων των προνομίων που απόλαυσαν οι προηγούμενοι πατριάρχες» (σελ. 202). Έκτοτε, οι πατριάρχες χρειάζονταν την έγκριση του σουλτάνου για να ανέβουν στο θρόνο τους. Η υπαγωγή του πατριαρχείου στην Υψηλή Πύλη σηματοδότησε παράλληλα και τη γενναία αναβάθμιση των αρμοδιοτήτων και εξουσιών του: «Ήταν ο εθνάρχης, ο αρχηγός του millet. Τα πατριαρχικά δικαστήρια είχαν πλήρη δικαιοδοσία για όλες τις υποθέσεις που αφορούσαν Ορθόδοξους και είχαν θρησκευτική σημασία [...] Είχαν το δικαίωμα να εκδικάσουν οποιαδήποτε εμπορική υπόθεση υπό την προϋπόθεση ότι και οι δύο αντίδικοι ήταν Ορθόδοξοι». Οι κληρικοί ήταν (από τότε) απαλλαγμένοι από τη φορολογία. «Σαν ανταπόδοση για όλα αυτά ο πατριάρχης ήταν υπεύθυνος για τη νομιμοφροσύνη του ποιμνίου του απέναντι στις κυβερνώσες Αρχές και για την εξασφάλιση της καταβολής των φόρων» (σελ. 204). Δεν είναι αστήρικτη λοιπόν η εκτίμηση του Στίβεν Ράνσιμαν ότι ο πατριάρχης σε κάποιο βαθμό ήταν ο διάδοχος του αυτοκράτορα.

Τα αυξημένα δικαιώματα αυτοδιοίκησης που από την αρχή του οθωμανικού κράτους παραχωρούσαν οι σουλτάνοι στους υπόδουλους λαούς, για να κανονίζον ανεξάρτητα τις εσωτερικές τους υποθέσεις, φανερώνουν μια φιλελεύθερη φιλοσοφία διοίκησης, με ιδιοτελείς φυσικά στόχους. Το πλέγμα εξουσίας που δημιουργήθηκε μεταξύ των Οθωμανών και των πατριαρχών που εκπροσωπούσαν πλέον πολιτικά τους υπόδουλους απογόνους των Βυζαντινών, κατέστησε το Φανάρι «κράτος εν κράτει», με υπερεξουσίες και προνόμια τέτοια ώστε να αποτελεί παράγοντα διατήρησης της τάξης πραγμάτων. Και δεν ήταν οι πατριάρχες οι μόνοι Ορθόδοξοι που γεννήθηκαν από το γλυκό ποτήρι της εξουσίας. Ο μεγάλος βεζίρης Κιοπρουλού δημιούργησε για τον Χιώτη γιατρό Παναγιώτη Νικουσίο Μαμωνά τη θέση του Μεγάλου Δραγουμάνου της Υψηλής Πύλης, με καθήκοντα αναπληρωτή υπουργού Εξωτερικών. Στη θέση αυτή τον διαδέχτηκε ο πλούσιος Φαναριώτης Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, που το 1698 έφτασε ακόμη ψηλότερα, όντας εξ απορρήτων του σουλτάνου και φέροντας πλέον τον τίτλο του πρίγκιπα και του εκλαμπρότατου (σελ. 425). Λίγο αργότερα, η διακυβέρνηση των παραδουνάβιων ηγεμονιών πέρασε ολοκληρωτικά στα χέρια των Φαναριωτών πριγκίπων. Η μέθεξη της εξουσίας οδήγησε φυσιολογικά στη συντηρητικοποίηση του πατριαρχικού θεσμού. Όπως το θέτει ο Ράνσιμαν, όταν οι φωνές που ζητούσαν εθνική ανεξαρτησία αυξήθηκαν, το πατριαρχείο βρισκόταν σε ηθικό δίλημμα: «Μπορούσε

ένας πατριάρχης δικαιολογημένα να αγνοήσει τη συμφωνία η οποία είχε συναφθεί ανάμεσα στο σουλτάνο και τον προκάτοχό του Γεννάδιο; Μπορούσε να παραβεί τον όρκο το οποίον είχε δώσει ενώπιον του σουλτάνου όταν είχε επικυρωθεί η εκλογή του; [...] Οι πιο σκεπτόμενοι ιεράρχες δεν μπορούσαν ελαφρά τη καρδιά να υποστηρίξουν τον επαναστατικό εθνικισμό» (σελ. 440).

Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα για τον βαθιά αντιδραστικό και συντηρητικό χαρακτήρα του πατριαρχείου είναι το έργο που δημοσιεύτηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1798 με τίτλο *Διδασκαλία Πατρική*, με συγγραφέα πιθανότατα τον πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄. Το βιβλίο αρχίζει με ευχαριστίες στον Θεό για την ίδρυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που έσωσε το Βυζάντιο από την αίρεση και διαφύλαξε την Ορθοδοξία. Και κλείνει τονίζοντας ότι η πολιτική ελευθερία αποτελεί «μια πλάνη του διαβόλου και ένα θανατηφόρο δηλητήριο που πρόκειται να σπρώξει το λαό στην αναταραχή και την καταστροφή» (σελ. 456). Οι θέσεις αυτές άλλωστε οδήγησαν τον πατριάρχη, την περίοδο που οι κλέφτες είχαν ήδη γίνει λαϊκός θρύλος, να εκδώσει αυστηρή εγκύκλιο με την οποία απειλούνταν με αφορισμό κάθε ιερέας που δεν βοηθούσε στην καταστολή του κινήματος των κλεφτών.

Ανάλογα σκοταδιστικός υπήρξε ο ρόλος του πατριαρχείου και στην εκπαίδευση των υπόδουλων ορθοδόξων. Φυσικά, στις 511 σελίδες του βιβλίου, δεν υπάρχει η παραμικρή αναφορά στο «κρυφό σχολειό», καθιστώντας τον Ράν-

σιμαν άλλη μια πηγή που διαψεύδει τον σχετικό μύθο. Περαιτέρω, το βιβλίο αποκαλύπτει την απέχθεια που ένιωθαν οι εκκλησιαστικοί κύκλοι της εποχής για την κοσμική εκπαίδευση. Το γεγονός ότι το κράτος είχε οργανώσει το μεγάλο πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης και ότι οι κυριότεροι λόγιοι ήταν λαϊκοί «αναπόφευκτα οδηγούσε τους κληρικούς στην καχυποψία για την κοσμική μόρφωση και τη φιλοσοφία, στο φόβο ότι αυτοί οι λαϊκοί φιλόσοφοι θα μπορούσαν να δελεαστούν από το θαυμασμό τους για την αρχαία σκέψη και να ξεπεράσουν τα όρια της Ορθοδοξίας» (σελ. 140). Επιπροσθέτως, ο Ράνσιμαν καταρρίπτει την εικόνα του παπά που πασχίζει να μάθει γράμματα τα υπόδουλα Ελληνόπουλα: «Δυτικοευρωπαίοι ταξιδιώτες κατά τον 18ο και 19ο αιώνα φρικιούσαν με το χαμηλό επίπεδο του ελληνικού κλήρου. Δεν πρέπει κανείς να υπερβάλλει όσον αφορά την παρακμή» (σελ. 260). Και δεν είναι μόνο η αμορφωσιά. Η δυτική φιλοσοφία σκανδάλιζε τους Ορθοδόξους σε βαθμό που δεν απείχε πολύ από τους αξιωματούχους της Δυτικής Εκκλησίας που έκαιγαν βιβλία: «Ανάμεσα στους ευσεβείς των επαρχιών υπήρξε μια αντίδραση ενάντια σ' αυτή τη μοντέρνα και άχρηστη παιδεία, η οποία οδήγησε σε καχυποψία για κάθε είδος παιδείας και σε προκλητικό σκοταδισμό. Εάν η ανάγνωση βιβλίων οδηγούσε σε τέτοιον άθεο ρασιοναλισμό, τότε ασφαλώς ήταν καλύτερο να μη διαβάξει κανείς καθόλου βιβλία» (σελ. 449).

Τι απαντά όμως η «επίσημη» άποψη; Στο «σύντομο ιστορικό σημείωμα» της ιστοσελίδας του Οικουμενικού Πατριαρχείου διαβάζουμε για την περίοδο της αιχμαλωσίας: «Εν τη Ορθοδόξω Εκκλησία οι λαοί της Βαλκανικής διετηρήσαν αλώβητα τα εθνικά και φυλετικά των γνωρίσματα, ώστε να δυναθούν κατά τον 19ο αιώνα να διεκδικήσουν την εθνικήν των αυτοτέλειαν και ανεξαρτησίαν». Εκτός από αυτές τις ουδέτερες και αντικειμενικές φράσεις, καμία αναφορά δεν κάνει το πατριαρχείο σε κάποιον ευρύτερο ρόλο του εκείνη την εποχή, από σεμνότητα ή από επίγνωση. Το κενό αυτό καλύπτουν συγγραφείς από την Ελλάδα. Ο Κωνσταντίνος Χολέβας στο περιοδικό *Τόλμη* της Αρχιεπισκοπής Αθηνών (τεύχος Ιουλίου 2002) επικαλείται το ίδιο το βιβλίο του Στίβεν Ράνσιμαν (σε παλιότερη έκδοσή του) για να αποδείξει τα αντίθετα από όσα συμπεραίνει ο Βρετανός ερευνητής: «Στη δεύτερη μορφή αντίστασης (σ.σ. στον κατακτητή), την πνευματική και ηθική, η Εκκλησία υπήρξε ο αδιαμφισβήτητος ηγέτης και καθοδηγητής», γράφει με στόμφο. Και παραχαράσσοντας το κείμενο που επικαλείται για πηγή, ο συντάκτης υπογραμμίζει: «Για τους δύο πρώτους και σκοτεινούς αιώνες της Τουρκοκρατίας χρειάσθηκε να λειτουργήσουν και τα Κρυφά Σχολεία». Ας ελπίσουμε ότι η νέα έκδοση του Γκοβόστη θα ρίξει φως τόσο στις αποσιωπήσεις όσο και στις διαστρεβλώσεις της ιστορικής αλήθειας.

Γιώργος Λαουτάρης